

УДК 347/67 + 341/9

СУТНІСТЬ СПАДКОВОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ THE ESSENCE OF INHERITANCE LEGAL CONTINUITY WITH FOREIGN ELEMENT

Хороша Т.С.,
аспірант

*Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

У статті аналізуються норми вітчизняного спадкового права та спадкового законодавства деяких іноземних держав щодо законодавчого врегулювання спадкового правонаступництва, ускладненого іноземним елементом. Стаття містить комплексний науково-теоретичний аналіз проблем спадкування з іноземним елементом в сучасних соціально-економічних умовах, оцінку діючих правових конструкцій національного та міжнародного законодавства про спадкування.

Ключові слова: спадкування, іноземний елемент, спадкове право, колізія, спадкування майна.

В статье анализируются нормы отечественного наследственного права и наследственного права некоторых иностранных государств по законодательному урегулированию наследственного правопреемства, осложненного иностранным элементом. Статья содержит комплексный научно-теоретический анализ проблем наследования с иностранным элементом в современных социально-экономических условиях, оценку действующих правовых конструкций национального и международного законодательства о наследовании.

Ключевые слова: наследование, иностранный элемент, наследственное право, коллизия, наследования имущества.

This article analyzes the rules of the domestic law of succession and inheritance laws of some foreign countries in legislative regulation of hereditary succession, complicated by a foreign element. This article contains a comprehensive scientific and theoretical analysis of the problem of succession to the foreign element in the current social and economic conditions, assessment of existing legal structures of national and international legislation on inheritance.

Key words: inheritance, foreign element, inheritance law, conflict, inheritance of property.

Постановка проблеми. Спадкування традиційно вважається одним із найдавніших та стабільних інститутів у праві будь-якої держави. Навіть за радянських часів більшість основних засад спадкування були ще закладені римським приватним правом.

Однак розвиток суспільних відносин поступово змінює економічні відносини, що в свою чергу впливає на речові правовідносини. Різноманітність та кількість майнових правовідносин між членами суспільства зумовлює потребу у розвитку та вдосконаленні норм, що регулюють перехід прав від однієї особи до іншої як в якості загальних правил, так і норм спадкового права як спеціальних правил.

Відмінності в розвитку національного спадкового права приводять до різноманіття практики в цій галузі та труднощам, які можуть з'явитися при розрішенні конкретних спадкових справ з іноземним елементом.

Це проявляється у тому, що неоднаково визнається коло спадкоємців за законом і за заповітом, встановлюються різні вимоги, які висувають до форми заповіту, існують різні системи розподілення спадкового майна тощо.

Не можна не звернути увагу на таку проблему, як колізії законодавства в галузі спадкування.

Стан дослідження. Питання спадкування в цивільному праві розглядали такі вчені-цивілісти, як: В. В. Васильченко, Ю. О. Заїка, С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, а також О. І. Купріянова та Д. Курдельчук, які окреслили певні шляхи розв'язання проблеми спадкування в Україні.

Однак варто зазначити, що наукових праць, безпосередньо присвячених спадкуванню іноземцями, останнім часом публікувалося мало. Серед наявних наукових досліджень можна відмітити лише дисертаційне дослідження М. В. Никонової, статтю Є. В. Валькової. Дисертаційне дослідження та монографія О. О. Кармази є загальними працями, які розглядають цілу низку питань спадкування у сучасному міжнародному приватному праві. А відтак специфіка спадкових відносин з іноземним елементом залишається дотепер невирішеною проблемою.

Постановка завдання. Метою даної статті є комплексний аналіз існуючих точок зору вчених щодо поняття спадкового правонаступництва в Україні ускладненого іноземним елементом, а також визначення та вирішення колізійних проблем у даній сфері.

Виклад основного матеріалу. Спадкування становить охоронюваний законом порядок переходу після смерті громадянина (спадкодавця) належних йому на праві приватної власності речей, майна, а також майнових прав і обов'язків до однієї або кількох осіб (спадкоємців) у порядку універсального правонаступництва. У цивілістиці також виділяють приватне (сингулярне) правонаступництво, що виникає при здійсненні заповідальної відмови.

Правонаступництво характеризується тим, що має місце юридична залежність прав і обов'язків його попередника. При правонаступництві новий суб'єкт у правовідносинах заступає на місце первісного, а отримані ним права залишаються тотожни-

ми правам первісного суб'єкта. Цей процес можна розглядати і як заміну в статичному правовідношенні одного суб'єкта іншим, і як перехід від одного суб'єкта до іншого всіх елементів правовідношення, що дозволяє новому суб'єкту «вписатися» в правовідносини, що існували до нього.

Головною метою правового регулювання спадкових правовідносин є визначення перспектив розвитку юридичних відносин, які пережили свого суб'єкта. Сенс спадкового правонаступництва полягає у тому, що «від померлого власника його майно переходить до живих спадкоємців».

Правонаступництво, як визнано в науці цивільного права, – це перехід права однієї особи до іншої безпосередньо в силу закону або угоди. Правонаступництво існує двох видів: універсальне (загальне) і сингулярне (часткове). Римськими юристами було сформульовано правило, згідно з яким спадкоємство відбувається в усіх правах та обов'язках, отже, має універсальний характер.

Як вказує О. В. Альошина, правонаступництво характеризується тим, що має місце юридична залежність прав і обов'язків правонаступника від прав і обов'язків його попередника (праводавця) [1, с. 78]. До спадкоємців переходять усі права та обов'язки спадкодавця, крім тих, які не переходять по спадщині у силу прямої вказівки закону, або в силу самої їх юридичної природи. У спадщину переходять лише ті права і обов'язки, які спадкодавцеві належали, причому вони переходять як єдине ціле, з усіма способами їх забезпечення і обтяженнями.

Б. Б. Черепакін називає наступництво в правах та обов'язках «юридичним ефектом» [2, с. 45].

Таким чином, у наукових поглядах на правонаступництво відсутня єдність та визначеність на сучасному етапі розвитку науки. Крім того, ані у звичаєвому, ані у континентальному праві не знайшла свого законодавчого закріплення така цивільно-правова дефініція, як правонаступництво, що складає великі труднощі для її праворозуміння та правозастосування.

На практиці, взагалі, замість поняття «правонаступництво» використовується термін «спадкування».

Спадкове правонаступництво з іноземним елементом можна визначити як перехід спадщини у вигляді прав та обов'язків від спадкодавця – фізичної особи (громадянина України, іноземця та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах), яка померла, до спадкоємців (фізичних або юридичних осіб).

Спадкове правонаступництво допускає можливість спадкування за двома підставами: за законом та за заповітом.

Незалежно від підстав спадкування перехід прав та обов'язків спадкодавця здійснюється на підставі та в чіткій відповідності до правил, що встановлені законом. Сам же поділ підстав спадкового правонаступництва здійснюється лише в плані відмінності юридичних складів, які породжують виникнення у правонаступників небіжчика належних йому прав та обов'язків.

Основна різниця двох підстав спадкового правонаступництва полягає в тому, що при спадкуванні за законом коло спадкоємців вичерпним чином зазначено в нормах цивільного законодавства, а при спадкуванні за заповітом спадкодавець своїм розпорядженням вправі внести будь-які зміни як в бік розширення, так і в бік звуження кола спадкоємців, а також встановити на власний розсуд розмір часток в спадковій масі.

Оскільки ч. 2 ст. 524 ЦК України [3] зазначає, що спадкоємство за законом існує, коли і оскільки воно не змінено заповітом, звідси, на перший погляд, можна зробити висновок, що спадкоємство за заповітом займає пануюче положення, а спадкування за законом має субсидіарний характер.

На практиці справа виглядає зовсім інакше, оскільки насправді спадкування за законом зустрічається набагато частіше, ніж за заповітом. Як справедливо зазначає П. С. Никитюк, «сімейний характер спадкування обумовлює більшу поширеність спадкування за законом у порівнянні зі спадкуванням за заповітом» [4, с. 62].

Слід поділити цю думку, оскільки коло спадкоємців за законом і розподіл між ними спадкового майна цілком узгоджуються з волею і бажанням абсолютної більшості громадян, які, власне говорячи, не бажають виразити її інакше. Хоча слід зазначити, що ця думка є не єдиною й в цивілістичній доктрині існує і протилежна точка зору. Зокрема, Б. Б. Черепакін піддає критиці в цьому аспекті точку зору О. С. Йоффе, який стверджує, що при спадкуванні за законом майно переходить завжди тим особам, яким, за розумним припущенням, його передав би і сам спадкодавець [5, с. 293-294].

Усупереч цій точці зору Б. Б. Черепакін стверджує, що, наприклад, за наявності недійсного заповіту спадкодавця спадщина переходить до спадкоємців за законом, а не до осіб, яким хотів її залишити небіжчик [2, с. 46]. Як бачимо, Б. Б. Черепакін досить критично висловлюється на адресу презумпції волі в цьому питанні. На його думку, цілком можна обійтись і без останньої, якщо взяти за підставу розмежування не вольовий момент, а залежність права наступника від права його попередника.

Юридичні факти спадкування за законом та юридичні факти спадкування за заповітом виступають як перша група фактів юридичного складу спадкового правонаступництва. Вони є свого роду передумовами виникнення права спадкування, які закріплюються в своїй сукупності на момент відкриття спадщини.

Наявність останніх на момент відкриття спадщини конче необхідна задля того, щоб можна було достовірно встановити, хто є спадкоємцем небіжчика, кого буде закликано до спадкування майна після смерті померлого. Подіям і діям, із наявністю яких пов'язується можливість у певного кола осіб стати спадкоємцями, є такі факти: кровне споріднення, перебування в зареєстрованому шлюбі, усиновлення (удочеріння), знаходження на утриманні та наявність заповідального розпорядження.

У тих випадках, коли фактичний склад спадкових відносин ускладнений іноземним елементом, виникає необхідність визначити право (правопорядок), яке найбільш адекватно може врегулювати виниклі відносини.

В галузі спадкових відношень прийняті різні міжнародні угоди, спрямовані на уніфікацію як матеріально-правових, так і колізійних норм. Уніфікація норм в галузі спадкування здійснюється на рівні багатосторонніх конвенцій, регіональних угод.

Предметна сфера цих угод різна. Перш за все, ці угоди безпосередньо присвячені питанням майнових відношень подружжя і спадкування. До них належить Гаазька конвенція про право, що підлягає застосуванню до спадкування 1989 р.

Безпосередньо проблемі форми заповіту присвячена Гаазька конвенція про колізію законів, що стосується форми заповідальних розпоряджень, 1961 р. Процедуру встановлення відповідного права регулюють норми Гаазької конвенції про право, що застосовується до майна, розпорядження яким здійснюється на засадах довірчої власності і про його визнання 1985 р.

Питання заснування та складання міжнародного сертифікату, що встановлює особу чи коло осіб, допущених до управління рухомим майном померлого, регулює Гаазька конвенція щодо міжнародного управління майном померлих осіб 1973 р. Усі вищеперіменовані Гаазькі конвенції є прикладом уніфікації колізійних норм спадкового права.

Так, наприклад, Гаазька конвенція 1989 «Про право, що підлягає застосуванню до спадкування» відображає певний компроміс різних національних течій у питанні про краще або вигідне вирішення колізійного конфлікту при спадкуванні з іноземним елементом.

Однак до теперішнього часу Конвенція 1989 р. не вступила в силу ні в одній країні. Основна причина такої «помірної» поведінки деяких держав криється в абсолютно особливому консерватизмі спадкового права, а також в політичних мотивах, оскільки прийняття Конвенції означало б для багатьох відмову від традиційних поглядів, як, наприклад, у Німеччині, яка прагне здійснювати контроль за своїм громадянами навіть у тих випадках, коли вони знаходяться за кордоном [6, с. 32].

Така тенденція не є новою і характерна скоріше для правопорядків колишніх епох. В даний час використовується в німецькому міжнародному праві формула колізійної прив'язки – принцип громадянства спадкодавця, що, як правило, піддається жорсткій критиці в німецькій науці міжнародного приватного права.

З двадцятьма державами світу Україна як суверенна, незалежна держава уклала міжнародні договори про правову допомогу та правові відносини у цивільних справах (порядок їхньої дії на території України визначається Законом України «Про міжнародні договори України» [7]), тому досвід України у сфері міжнародно-правового регулювання відносин спадкування треба також вивчити на прикладі міжнародних двосторонніх угод про правову допомогу у цивільних справах.

Відповідно до ст.1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від

04.02.1994 року, іноземцем визнається особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Особою без громадянства є особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином [8].

Отже, законодавство України до поняття «іноземець» відносить іноземних громадян (підданих) і не відносить осіб без громадянства. За загальним правилом, правоздатність іноземців визначається за правом держави їх перебування. В Україні іноземцям надається національний правовий режим. Згідно зі ст. 26 Конституції України, іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються такими самими правами та свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України [9].

На сьогоднішній день в конституційних нормах нашої держави зазначається, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом. У першу чергу, мова йде про те, що і Конституція України, й інші нормативні акти закріплюють право власності на майно не лише за власними громадянами, але й надають таке право, хоча і обмежено, іноземним громадянам. Так, наприклад, законодавство України чітко встановлює підстави, умови та випадки набуття іноземцями права власності на нерухоме майно. Такі обмеження передусім пов'язані з тим, що майно, яке належить до нерухомого складу, безпосередньо зв'язане з землею, яка відповідно до ст. 13 Конституції України є об'єктом права власності виключно Українського народу.

Але стабільність цивільного обігу та свобода розпорядження майном, які органічно пов'язані з демократичними і логічними принципами спадкового законодавства, не можуть суперечити природі людини. Внаслідок цього механізм переходу спадщини, до складу якої входить нерухоме майно (будинки, квартири, дачі, земельні ділянки тощо), у власність іноземних громадян був деталізований, а вітчизняне законодавство стало відповідати реаліям дня та правовим нормам сучасних економічно розвинутих країн.

Адже здатність бути спадкоємцем входить до змісту правоздатності фізичної особи і зберігається за нею протягом усього життя, незалежно від приналежності до громадянства будь-якої країни.

Як стверджує Конвенція СНД про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 р., громадяни кожної з договірних сторін можуть успадковувати на території інших договірних держав майно або права за законом або за заповітом на рівних засадах і в тому самому обсязі, що і громадяни даної договірної країни [10].

Принцип зрівнювання у правах тісно пов'язаний з іншим принципом міжнародного права – надання іноземцям «національного режиму». Принцип національного режиму закріплено у Конституції України: «Іноземці..., що перебувають в Україні на закон-

них підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України» (ст. 26) [9]. Здатність іноземців мати спадкові права в Україні забезпечується також і цивільним законодавством України. Отже, в Україні законодавчо закріплено принцип національного режиму у питаннях не тільки правового статусу іноземців, а й у питаннях спадкування іноземцями. При цьому використання іноземними громадянами своїх прав та свобод в Україні не повинно завдавати збитків інтересам української держави, правам та законним інтересам українців та іншим особам.

Це означає, що іноземці мають право спадкувати за заповітом і за законом, закликатися до спадкування в порядку, встановленому українським законодавством, мати право на обов'язкову частку на рівних умовах з українськими громадянами. Будь-яке обмеження їхніх прав при спадкуванні за ознакою іноземного громадянства має бути визнане незаконним.

Так, якщо спадкодавець, якому належало майно на території України, мав останнє місце проживання на території іноземної держави, місце відкриття спадщини визначається на підставі Закону України «Про міжнародне приватне право» [11]. Відповідно до статті 70 Закону спадкові відносини регулюються правом держави, у якій спадкодавець мав останнє місце проживання, якщо спадкодавцем не обрано в заповіті право держави, громадянином якої він був. При цьому законодавець не розшифровує в статтях ЦК чи інших законах, що саме слід розуміти під місцем проживання. Законодавство містить лише приблизні критерії, за якими можна визначити, що являє собою тимчасове перебування. Однак спадкування нерухомого майна регулюється правом держави, на території якої знаходиться це майно, а майна, яке підлягає державній реєстрації в Україні, — правом України (стаття 71 Закону). Аналогічні правила щодо визначення місця відкриття спадщини містяться і в Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993.

Згідно із статтею 48 Конвенції провадження по справах про спадкування рухомого майна компетентні вести установи Договірної Сторони, на території якої мав місце проживання спадкодавець у момент своєї смерті.

Провадження по справах про спадкування нерухомого майна компетентні вести установи Договірної Сторони, на території якої знаходиться майно. Якщо спадкодавець на день смерті проживав на території однієї з Договірних Сторін і до складу спадкового майна входять грошові вклади, то для вирішення питання щодо оформлення спадкових справ потрібно звертатися до компетентних органів Договірної Сторони, на території якої спадкодавець проживав на день своєї смерті.

Якщо спадкується нерухоме майно, то потрібно звертатися до компетентної установи Договірної Сторони, на території якої знаходиться це майно.

Якщо міжнародним договором України передбачено інші правила, ніж встановлені Законом України «Про міжнародне приватне право», засто-

совуються правила цього міжнародного договору (стаття 3 Закону).

Що стосується заповіту, то здатність особи до складання і скасування заповіту, а також форма заповіту і його скасування визначаються за правом тієї країни, де заповідач мав місце проживання в момент складання акта. Однак заповіт або його скасування не можуть бути визнані недійсними внаслідок недотримання форми, якщо остання задовольняє вимоги права місця його складання.

Висновки. Спадкування з іноземним елементом не регулюється єдиними універсальними формулами, а, навпаки, вкрай диференційоване і нерідко визначається політичними мотивами. Найбільш поширеними

критеріями колізійних прив'язок у сфері спадкування є: закон громадянства спадкодавця; закон останнього місця проживання; закон звичайного (основного) місця перебування; закон місця знаходження майна; закон національного режиму. Регулювання спадкування нормами національного матеріального права забезпечується багатьма історично сформованими правовими інститутами, які від країни до країни відрізняються ступенем детальності регулювання, конкретним складом інститутів і деякими іншими параметрами. Таким чином, норми спадкового права України досить демократично та детально регулюють питання, що стосуються спадкування іноземними громадянами майна на території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алешина А. В. Коллизионные вопросы наследования по закону в международном частном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российского государственного педагогического университета им. Л. И. Герцена» СПб. : РГБ, 2006. – 192 с.
2. Черепахин Б. Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву / Б. Б. Черепахин. – М., 1962. – 145 с.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
4. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс. (Проблемы теории и практики) / Под ред. О. В. Овчинниковой. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 456 с.
5. Иоффе О. С. Советское гражданское право : Курс лекций. – Ч. 1. – Ленинград : ЛГУ, 1958. – 565 с.
6. Заїка Ю. О. Проблеми, що виникають при застосуванні спадкового законодавства / Ю. О. Заїка // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 3. – С. 30–35.
7. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
8. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 02.04.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Конвенція «Про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах» від 22.01.1993 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 44. – Ст. 2824.
11. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 42.